

Grzegorz Pawlikowski*

SAMUEL BRONOWSKI (1907–1975)

Streszczenie

Samuel Bronowski ukształtował się w II Rzeczypospolitej, w której zdobył wykształcenie i zaczynał karierę w sądownictwie. W okresie II wojny światowej był pracownikiem Urzędu Statystycznego i Sądu Karnego w getcie łódzkim. Aresztowany, trafił do obozu w Poznaniu i filii KL Auschwitz w NeuDachs. Uciekinier z marszu śmierci w 1945 roku. W Polsce Ludowej pracownik łódzkiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego, Ministerstwa Apropozycji i Handlu, a następnie prokurator badający zbrodnie niemieckie w ośrodku zagłady w Chełmnie nad Nerem. Świadek w procesie Arthura Greisera. Po odwilży październikowej wyjechał z Polski do Izraela, gdzie pracował jako prawnik.

Słowa kluczowe: getto łódzkie, holocaust, alija, wymiar sprawiedliwości, procesy zbrodniarzy

Wstęp

Autor przez ostatnich kilka lat prowadził badania dotyczące obozu śmierci w Chełmnie nad Nerem. Pokłosiem tych badań był cykl artykułów poświęconych między innymi: Władysławowi Bednarzowi i Idelowi (Julianowi) Leszczyńskiemu, czyli osobom odpowiedzialnym za śledztwo w sprawie zbrodni niemieckich w tym obozie; czy też Henrykowi Mani, ostatniemu Polakowi skazanemu na udział w zbrodni holocaustu¹.

* Uniwersytet Rzeszowski, e-mail: gkpawlikowski@onet.eu, ORCID: 0000-0001-5485-8238.

¹ P. Litka, Z. Lorek, G. Pawlikowski, *Śledztwo sędziego Władysława Bednarza w sprawie niemieckiego obozu zagłady Kulmhof*, „Zagłada Żydów”, 2018, s. 334–353; Julian (Idel) Leszczyński – świadek i badacz Holocaustu [w:] *Bezpieczeństwo, prawa człowieka, stosunki międzynarodowe*, red. M. Malczyńska-Biały, Rzeszów 2021, s. 113–120; *Władysław Bednarz – badacz i „łowca” nazistów* [w:] *Naruszenia praw człowieka*, red. M. Malczyńska-Biały, K. Żarna, Rzeszów 2018, s. 195–204. Nieznane opracowanie: W. Szulc, *Chełmno nad Nerem (Kulmhof). Hitlerowski obóz natychmiastowej zagłady*, „Zagłada. Studia i materiały”. 2020, t. 16, s. 435–453; G. Pawlikowski, P. Litka, *Henryk Mania – ostatni Polak skazany za współudział w zbrodni Holocaustu* [w:] *Zjawisko ludobójstwa w XX i XXI wieku*, red. M. Malczyńska-Biały, G. Pawlikowski, K. Żarna Rzeszów 2016, s. 125–137.

Samuel Bronowski należy do tych postaci historycznych, które – mimo że często są wymieniane w opracowaniach autora lub innych publikacjach naukowych czy dokumentach archiwalnych dotyczących getta łódzkiego, śledztwa dotyczącego ośrodka Zagłady w Chełmnie nad Nerem, procesów zbrodniarzy wojennych czy działalności społecznej w Izraelu – nie doczekały się opracowania biograficznego. Celem artykułu jest przedstawienie sylwetki Bronowskiego, ze szczególnym uwzględnieniem jego roli w śledztwie w sprawie zbrodni w Chełmnie nad Nerem.

Dzieciństwo

Symcha Bronowski urodził się 17 lutego 1907 roku w Piotrkowie, na obszarze ówczesnego Królestwa Polskiego. Fakt jego urodzenia został zarejestrowany przez urzędnika Stanu Cywilnego Piotrkowskiego Okręgu Bożniczego o nazwisku Sobieszczański pod numerem 168/1909. Według aktu: „Działo się w mieście Piotrkowie dnia dwunastego/dwudziestego piątego sierpnia 1909 roku o godzinie piątej po południu. Stawił się Haskel Bronowski, kupiec lat 29, zamieszkały w mieście Piotrkowie, w obecności Jakuba Pamocha, kupca lat 28 i Józefa Torenberga, typografa, lat 22, zamieszkałych w Piotrkowie, i okazał nam dziecię płci męskiej oświadczając, że urodziło się ono w mieście Piotrkowie dnia czwartego/siedemnastego lutego 1907 roku o godzinie dziewiątej rano ze ślubnej jego żony Chai Perly z Żarskich, mającej lat 31. Dziecięciu temu przy rytuale obrzezania dano imię Symcha². Opóźnienie w sporządzeniu aktu urodzenia zostało uznane przez urzędnika za nieusprawiedliwione². W tym okresie rodzina Bronowskich mieszkała w Piotrkowie przy ulicy Kaliskiej 26³. Z uwagi na wybuch I wojny światowej i działania wojenne Symcha początkowo edukację zdobywał w domu rodzinnym.

II Rzeczpospolita

W 1920 roku na podstawie egzaminu został przyjęty w poczet uczniów gimnazjum Towarzystwa Żydowskich Szkół Średnich w Piotrkowie⁴. Ukończył je, zdając egzaminy dojrzałości w maju i czerwcu 1926 roku

² Wyciąg z metryki urodzenia – Samuel Bronowski, 30 X 1926, Archiwum Uczelniane Uniwersytetu Warszawskiego (AUUW), Teczka Samuela Bronowskiego, nr albumu 27375 (SB); Akt urodzenia nr 168/1909, Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (APPT), Akta Urzędu Stanu Cywilnego Piotrkowskiego Okręgu Bożniczego.

³ Podanie Samuela Bronowskiego do JM Rektora UW, 15 IX 1927, AUUW, SB.

⁴ Życiorys – Samuel Bronowski, AUUW, SB.

przed Państwową Komisją powołaną przez Kuratorium Okręgu Szkolnego Łódzkiego w celu przeprowadzenia egzaminów eksternistycznych typu humanistycznego. Na wydanym 14 czerwca 1926 roku świadectwie numer 80 wyszczególniono jego osiągnięcia edukacyjne. Bronowski otrzymał następujące oceny: z religii – bardzo dobrą, z języka polskiego – dostateczną, z języka łacińskiego – dostateczną, z języka niemieckiego – dostateczną, z historii wraz z nauką o Polsce współczesnej – dobrą, z fizyki i chemii – dostateczną, z matematyki – dostateczną. Na podstawie świadectw szkolnych został zwolniony z egzaminu z geografii, przyrodoznawstwa i propedeutyki filozofii. Państwowa Komisja Egzaminacyjna uznała go za dojrzałego do studiów wyższych⁵.

Koniec tego etapu edukacji Bronowski łączył ze znacznym zaangażowaniem w działalność polityczną. Był to wynik wpływu na Symchę jego starszego brata Abrama (ur. w 1901 roku)⁶. W latach 1926–1927 młodszy z braci był aktywnym działaczem i jednocześnie kierownikiem techniki centralnej Komunistycznego Związku Młodzieży Polski. Według jego znajomego z tego okresu Juliusza Auerbacha: „Oblicze polityczne obywatela Bronowskiego było zdecydowanie lewicowe”⁷. W rodzinnym mieszkaniu Abram organizował spotkania działaczy komunistycznych. Podczas jednego z nich, w 1929 roku, dokonano aresztowania Eleazara Grünbauma, syna posła na Sejm Izaaka Grünbauma⁸. Zaangażowanie braci Bronowskich nie było niczym nadzwyczajnym. KZMP liczył około 7 tys. członków, z czego około 60% stanowili Żydzi⁹.

Otrzymane świadectwo dojrzałości stało się podstawą do ubiegania się o status studenta elitarnego Wydziału Prawnego Uniwersytetu Warszawskiego. Stosowne podanie Bronowski złożył 15 września 1927 roku¹⁰. Po pozytywnej opinii komisariatu Policji Państwowej, która stwierdziła, że „policyjnie karany nie był, prowadzenia jest moralnego i opinią cieszy się dobrą”, został przyjęty w poczet studentów Wydziału Prawnego Uniwersytetu Warszawskiego w roku akademickim 1927/1928.

⁵ Świadectwo dojrzałości – Samuel Bronowski, 14 VI 1926, AUUW, SB.

⁶ Relacja Haliny Gardi (28 VII 2020); Akt urodzenia nr 257/1901, APPT, Akta Urzędu Stanu Cywilnego Piotrkowskiego Okręgu Bożniczego.

⁷ Pismo Prezesa Sądu Wojewódzkiego w Łodzi do Ministerstwa Sprawiedliwości, 1 VIII 1951, Ministerstwo Sprawiedliwości (MS), Archiwum Zakładowe (AZ), Teczka personalna Samuela Bronowskiego – 1204/51 (SB), k. 40.

⁸ J. Dehnel, *Wszystkie procesy Eleazara Grünbauma*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały”, 2016, nr 12, s. 410–424.

⁹ H. Cimek, *Żydzi w ruchu komunistycznym 1918–1937*, „Polityka i Społeczeństwo”, 2012, nr 9, s. 27–41.

¹⁰ Podanie Samuela Bronowskiego do JM Rektora UW, 15 IX 1927, AUUW, SB.

2 listopada 1927 roku złożył ślubowanie studenckie, a 7 listopada 1927 roku otrzymał dowody studenckie, w tym album o numerze 27375. W związku z nabyciem praw studenta przeniósł się do Warszawy i mieszkał w stolicy po adresem: ulica Chłodna 6. Był studentem bardzo przeciętnym. Pierwszy kurs prawa zaliczył 8 października 1929 roku z wynikiem dostatecznym. Jednak już drugiego kursu dwukrotnie nie udało mu się zaliczyć; otrzymał z niego ocenę niedostateczną, co wiązało się z usunięciem ze społeczności studenckiej. Bronowski, zgodnie z wolą rodziców, zamierzał kontynuować studia prawnicze. Uchwałą Rady Wydziału z 4 października 1931 roku został ponownie przyjęty na drugi kurs prawa, który ukończył 30 maja 1933 roku z wynikiem dostatecznym. Kurs trzeci zaliczył 13 grudnia 1933 roku na ocenę dostateczną, poprawiając egzamin z prawa karnego. Kurs czwarty zaliczył na ocenę dostateczną 19 czerwca 1934 roku. Otrzymał dyplom nr 4079/3329¹¹.

W trakcie studiów, w 1927 roku, na jego wniosek Sąd Okręgowy w Piotrkowie zmienił jego imię na Symcha-Samuel¹². Od tego czasu aż do swojej śmierci używał przede wszystkim tej drugiej formy¹³. Osiągane przez Bronowskiego słabe wyniki w nauce były częściowo wynikiem kłopotów zdrowotnych¹⁴ oraz sytuacji finansowej rodziny. W podaniu do rektora o zwolnienie z opłat prosił „o uwzględnienie mego nader przykrego położenia materialnego”¹⁵. Podczas choroby przebywał w nowym domu rodzinnym. W 1931 roku rodzina Bronowskich przeniosła się do Łodzi, gdzie zamieszkała pod adresem: ulica Południowa 30¹⁶. Właścicielami kamienicy byli jego rodzice¹⁷.

Koniec studiów wiązał się ze zmianami w życiu Bronowskiego¹⁸, rozpoczął bowiem karierę w wymiarze sprawiedliwości. 13 marca 1936 roku Prezes Sądu Apelacyjnego w Warszawie nominował go na aplikanta sądowego w Okręgu Sądu Apelacyjnego w Warszawie, a zarządzeniem 3731/36 delegował go do pracy w Sądzie Okręgowym w Łodzi.

¹¹ Zaświadczenie, 5 XII 1984, AUUW, SB.

¹² Pismo Samuela Bronowskiego do Sekretariatu Uniwersytetu Warszawskiego, 4 VII 1934, AUUW, SB.

¹³ Relacja Haliny Gardi (28 VII 2020).

¹⁴ Podanie do Rektora UW Symchy Bronowskiego w związku z chorobą, 4 X 1928, AUUW, SB.

¹⁵ Prośba Samuela Bronowskiego do Rektora o zwolnienie z opłat, 5 V 1934, AUUW, SB.

¹⁶ Wykaz mieszkańców miasta Łodzi, Łódź 1937, s. 54. W 1955 roku zmieniono nazwę ulicy na Rewolucji 1905 roku.

¹⁷ Druczek statystyczny, AUUW, SB.

¹⁸ Wykaz stanu służby Samuela Bronowskiego, MS, AZ, SB, k. 42; Życiorys Samuela Bronowskiego, Archiwum prywatne Haliny Gardi (APHG).

Służbę sądową rozpoczął z dniem 18 marca 1936 roku. W czerwcu 1939 roku zdał egzamin sędziowski. W wymiarze sprawiedliwości pracował do września 1939 roku¹⁹.

II wojna światowa

Wybuch II wojny światowej zastał Bronowskiego w Łodzi. Spośród członków najbliższej rodziny jedynie starszy brat Abram zdecydował się na ucieczkę. Jako osoba o przekonaniach komunistycznych udał się do okupowanego przez ZSRR Białegostoku, gdzie Bronowscy mieli rodzinę. Po przekroczeniu granicy został aresztowany i osadzony w łagrze Ukhto-Izhma w Autonomicznej Republice Komi²⁰.

W listopadzie 1939 roku Samuel zawarł związek małżeński z Marią z domu Pińczuk²¹. Po utworzeniu getta łódzkiego został zmuszony do zmiany miejsca zamieszkania, przeniesiono go wraz z rodziną pod adres Brzezińska 33²². W getcie podjął pracę w jego administracji i kierował do grudnia 1940 roku Urzędem Statystycznym. Bez wątpienia pomagała mu bardzo dobra znajomość języka niemieckiego. Urząd Statystyczny został utworzony w ramach Biura Meldunkowego (kierownik – Henryk Neftalin), a jego zadaniem było sporządzanie statystyk ludności getta

¹⁹ Służba sądowa Samuela Bronowskiego, MS, AZ, SB, k. 45; Pismo Prezesa Sądu Apelacyjnego w Warszawie do Ministra Sprawiedliwości, 11 VI 1945, MS, AZ, SB, k. 10.

²⁰ 23 lutego 1943 roku Abram Bronowski został ponownie aresztowany, 6 września 1943 roku stanął przed Najwyższym Sądem Republiki Autonomicznej Komi, został skazany na podstawie art. 58, p. 10, cz. 2 Kodeksu Karnego ZSRR na karę 10 lat pozbawienia wolności i 5 lat pozbawienia praw publicznych. Relacja Haliny Gardi (28 VII, 28 XI 2020). Mimo poszukiwań autora w bazach i archiwach Centrum Informacji o Ofiarach II wojny światowej działającego w Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie; Międzynarodowego Stowarzyszenia Historyczno-Oświatowego, Dobroczynnego i Obrony Praw Człowieka „Memoriał”; Fundacji „Pokajanie” w Syktywarsze; nie udało się ustalić dalszych losów Abrama Bronowskiego. Zob. korespondencja z Mariną Klimową z Fundacji „Pokajanie/Pokuta” w Syktywarsze (23, 25, 28 VI 2021); korespondencja z Julią Malichiną z Międzynarodowego Stowarzyszenia Historyczno-Oświatowego, Dobroczynnego i Obrony Praw Człowieka „Memoriał” (13 VI, 12, 15 XII 2021); Pismo Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, sygn. BU I 3-0601-554(2)21 (28 IV 2021), Archiwum prywatne autora.

²¹ Maria Pińczuk ur. 23 października 1912 roku w Łodzi, córka Jehudy i Frejdy z domu Brodacz; Życiorys Samuela Bronowskiego, APHG; Korrespondenz T/D 954312, Ankieta personalna Marii Bronowskiej, Archiwum Międzynarodowego Centrum Badań Nazistowskich Prześladowań w Bad Arolsen, s. 15–16; Akt urodzenia nr 28/1913, Archiwum Państwowe w Łodzi, Akta stanu cywilnego gminy żydowskiej w Łodzi – zespół 1568, sygn. 886.

²² Protokół nr 79, Archiwum Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie, zespół Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim, s. 157–158.

według płci i roczników na podstawie materiałów Biura Meldunkowego. Po zakończeniu tych prac Biuro zajęło się statystyką ruchu ludności. Funkcję zastępcy Bronowskiego w Biurze pełnił Sucher Ehrlich²³.

W grudniu 1940 roku Bronowski przeszedł do pracy w sądzie, gdzie pracował jako przewodniczący Wydziału Karnego do maja 1941 roku. Jak sam relacjonował: „Zagadnięty w listopadzie przez Jacobsena, czy chciałbym wejść w skład Sądu, odpowiedziałem odmownie. Nie na długo jednak to się zdało, na wyraźne zarządzenie Rumkowskiego zabrano mnie i Merlandera z Wydziału Statystycznego do Sądu”. Jego praca w sądzie trwała zaledwie kilka miesięcy. Według kroniki getta łódzkiego Samuel Bronowski został aresztowany w nocy z 12 na 13 maja 1941 roku pod zarzutem przyjmowania łapówek. Podczas przeprowadzonej rewizji w jego mieszkaniu znaleziono około 1000 marek²⁴. Według relacji Bronowskiego usunięcie go z sądu było wynikiem sporów wewnątrz sądu i jego negatywnego stosunku do polityki Rumkowskiego. Po aresztowaniu wysłany został do obozu pracy przymusowej w Poznaniu, gdzie pracował przy robotach ziemnych jako robotnik.

Następnie podjęto decyzję o skierowaniu go do KL Auschwitz, gdzie przybył transportem w dniu 23 sierpnia 1943 roku²⁵. Nadano mu i wytatuowano obozowy numer 138228²⁶. W KL Auschwitz przebywał około dwóch tygodni, po czym skierowano go do podobozu NeuDachs. Na podstawie zachowanych dokumentów udało się ustalić, że we wrześniu 1944 roku przepracował 24 dni w kopalni w Jaworznie²⁷. W styczniu 1945 roku władze obozu zarządziły jego ewakuację. W piątym dniu ewakuacji Bronowski zbiegł i przybył do Blachowni Śląskiej²⁸.

W służbie Polski Ludowej

Po wycofaniu się Niemców zdecydował się na powrót do rodzinnego miasta. Według jego relacji „miasto zrobiło na mnie wstrząsające wrażenie. Wymarłe, puste ulice, nigdzie ani śladu Żydów. Zapytałem

²³ *Encyklopedia getta. Niedokończony projekt archiwistów z getta łódzkiego*, Łódź 2014, s. 199.

²⁴ *Kronika getta łódzkiego*, t. 1, Łódź 1965, s. 205; A. Sitarek, *Miasto otoczone drutem*, Łódź 2018, s. 193.

²⁵ Relacja Samuela Bronowskiego, złożona dla Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu Yad Vashem w Jerozolimie, 3 XI, 8 XII 1958, 12 I 1959, APHG.

²⁶ Relacja Heleny Gardi (29 VII 2020).

²⁷ Zestaw dniówek w kopani w Jaworznie, Wykazy transportów przybyłych do KL Auschwitz. Archiwum Biura do spraw byłych więźniów Muzeum Auschwitz Birkernau.

²⁸ Relacja Samuela Bronowskiego, złożona dla Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu Yad Vashem w Jerozolimie, 3 XI, 8 XII 1958, 12 I 1959, APHG.

przechodnia, czy wie, gdzie znajdują się ocalałe z okresu okupacji Żydzi. Zapytany zaprowadził mnie na ulicę Narutowicza, gdzie przed jednym z budynków zauważyłem grupę Żydów. Po przywitaniu wskazali mi dom, gdzie zamieszkał Berek Weiskopf [...] były sędzia Sądu w getcie łódzkim i mój dobry kolega”²⁹.

Od 6 lutego do 6 kwietnia 1945 roku Bronowski pracował jako kierownik I Wydziału Miejskiego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Łodzi. W tym okresie miał kontakt ze znajomym z aplikacji Szymonem Rogozińskim, któremu pomógł załatwić przydział na mieszkanie przy ulicy Andrzeja 31³⁰. Po krótkim okresie pracy w UBP Bronowski przeszedł do Ministerstwa Apropowizacji i Handlu, gdzie od 14 kwietnia do 30 października 1945 roku pracował początkowo jako referendarz, a od 30 kwietnia 1945 roku pełnomocnik ministerstwa na obszar województwa łódzkiego³¹. W tym okresie do Łodzi wróciła jego żona. Po wywiezieniu z getta łódzkiego w sierpniu 1944 roku, transportem z KL Auschwitz z dnia 27 września 1944 roku przetransportowano ją do KL Stutthoff. W obozie tym otrzymała numer obozowy 89588. W 1945 roku dowództwo obozu skierowało ją do KL Lauenberg, gdzie w marcu 1945 roku została uwolniona przez żołnierzy Armii Czerwonej³².

W trakcie zatrudnienia w ministerstwie Bronowski złożył podanie o przyjęcie do pracy w wymiarze sprawiedliwości na stanowisko asesora sądowego³³. 4 sierpnia 1945 roku minister sprawiedliwości Henryk Świątkowski mianował go na to stanowisko w Okręgu Sądu Apelacyjnego w Warszawie³⁴. 2 listopada 1945 roku Bronowski złożył ślubowanie i przystąpił do nowej pracy³⁵. 24 stycznia 1946 roku Leon Chajn, w imieniu

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ L. Sługocki, *Szymon Rogozińskim, Moje szczęśliwe życie – recenzja*, „Kronika. Pismo Izby adwokackiej w Łodzi”, 2003, nr 23, s. 16–17.

³¹ Życiorys – Samuel Bronowski, 29 V 1945; Ankieta – Samuel Bronowski; Zaświadczenie, 15 VI 1945; Ankieta – Samuel Bronowski; Pismo Prezesa Sądu Apelacyjnego w Warszawie do Ministerstwa Sprawiedliwości, 15 VI 1945; Ankieta – Samuel Bronowski, 2 XI 1945; Życiorys Samuela Bronowskiego, 2 XI 1945; Wykaz stanu służby – Samuel Bronowski, 8 I 1949, MS AZ, SB, s. 2–3; s. 5–7, 9–11, 15–16, 42–45.

³² Lista transportowa I-IIB/12, Archiwum Muzeum w Stutthofie, W transporcie tym znalazła się również Ruta – siostra, i Rojza – kuzynka Samuela Bronowskiego. Relacja Haliny Gardi (21 VIII 2020); Korrespondenz T/D 954312, Ankieta personalna Marii Bronowskiej, Archiwum Międzynarodowego Centrum Badań Nazistowskich Prześladowań w Bad Arolsen, s. 15–16.

³³ Podanie Samuela Bronowskiego do Prezesa Sądu Apelacyjnego w Warszawie, 29 V 1945, MS, AZ, SB, s. 4.

³⁴ Akt nominacji Samuela Bronowskiego na asesora sądowego, 4 VIII 1945, MS, AZ, SB, s. 13.

³⁵ Protokół, 2 XI 1945, MS, AZ, SB, s. 17.

Ministerstwa Sprawiedliwości, delegował go do pracy w Prokuraturze Sądu Specjalnego w Łodzi, mianując jednocześnie podprokuratorem³⁶. Pracował tam do 16 listopada 1946 roku, kiedy został odwołany z delegacji³⁷.

W związku z podjęciem nowej pracy został oddelegowany do śledztwa w sprawie zbrodni popełnionych w Chełmnie nad Nerem, w pierwszym ośrodku Zagłady. Od czerwca 1945 roku śledztwem kierował Władysław Bednarz, a pomagał mu Julian Leszczyński. Bronowski wraz z asesorem Sabiną Krzyżanowską mieli ich wspomagać. Pierwszymi działaniami Bronowskiego było dokonanie wraz z sędzią Bednarzem wizji lokalnej na terenie byłego obozu śmierci. Śledczym towarzyszył były żandarm Bruno Israel. Dwa dni później, 13 listopada 1945 roku, Bronowski dokonał oględzin samochodu komory gazowej marki „Magirus” w miejscowości Koło. Następnego dnia przesłuchał sześciu świadków: Augusta Piellę, Henryka Glesmana, Fryderyka Klasa, Stanisława Bosińskiego, Jana Oliskiewicza, Zygmunta Witkowskiego. Kolejnymi czynnościami były oględziny dokumentów przysłanych przez Centralną Żydowską Komisję Historyczną w Łodzi³⁸.

Doświadczenia okupacyjne Bronowskiego zostały również wykorzystane w procesach przeciwko zbrodniarzom niemieckim. Przykładem są zeznania złożone przez niego przed Najwyższym Trybunałem Narodowym w dniu 24 czerwca 1946 roku w sprawie przeciwko byłemu gauleiterowi Wartegau Arthurowi Greiserowi. Proces ten trwał od 21 czerwca do 7 lipca 1946 roku i zakończył się najwyższym wymiarem kary i ostatnią publiczną egzekucją w Polsce. Bronowski jako prokurator miał również styczność ze sprawą szefa niemieckiej administracji getta łódzkiego Hansa Biebow. Kiedy ten został wydany władzom polskim, zaprzeczał, jakoby był zbrodniarzem. Bronowski przypominał mu między innymi popełnione zabójstwo dwóch braci Konów. Biebow miał odpowiedzieć: „Ależ to byli przestępcy”. Podobnie jak w przypadku Greisera, proces byłego „żydowskiego króla” zakończył się karą śmierci, którą wykonano 23 czerwca 1947 roku³⁹. Paradoksem dziejowym w tego typu

³⁶ Akt nominacji Samuela Bronowskiego na Podprokuratora Sądu Okręgowego w Łodzi, 24 I 1946, MS, AZ, SB, s. 18.

³⁷ Pismo – odwołanie delegacji dla Samuela Bronowskiego, 12 XI 1946, MS, AZ, SB, s. 22.

³⁸ P. Litka, Z. Lorek, G. Pawlikowski, *Śledztwo sędziego Władysława Bednarza...*, s. 334–353; P. Litka, Z. Lorek, G. Pawlikowski, *Władysław Bednarz – badacz i „łowca” nazistów...*, s. 195–204.

³⁹ Relacja Samuela Bronowskiego, złożona dla Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu Yad Vashem w Jerozolimie, 3 XI 1958, 8 XII 1958, 12 I 1959, APHG; *Biegli w dziedzinie prawa międzynarodowego w procesie Greisera (Czwarty*

procesach jest odwrócenie ról – dotychczasowi „panowie życia i śmierci” stawali się więźniami i oskarżonymi, a dotychczasowy więzień Bronowski dawał świadectwo okupacyjnych przeżyć.

Bronowski, kontynuując służbę w prokuraturze, 17 maja 1947 roku otrzymał z rąk prokuratora Stefana Szydłowskiego „Medal Zwycięstwa i Wolności”⁴⁰. Ten sam prokurator złożył wniosek o mianowanie Samuela Bronowskiego wiceprokuratorem Sądu Okręgowego w Łodzi, co wiązało się z przejściem do „III” grupy uposażenia⁴¹. Wniosek popierała Rada Miejska w Łodzi: „Ob. Samuel Bronowski cieszy się dobrą opinią i wykazuje dużo zrozumienia dla zagadnień społecznych”⁴².

Dnia 1 kwietnia 1948 roku prezydent Bolesław Bierut mianował go wiceprokuratorem Sądu Okręgowego w Łodzi⁴³. W związku z tym 14 kwietnia 1948 roku Dyrektor Biura Personalnego Ministerstwa Sprawiedliwości Józef Ordyniec wysłał Bronowskiemu akt nominacyjny na wiceprokuratora z zastrzeżeniem, że będzie pobierał dotychczasowe uposażenie⁴⁴. 27 kwietnia 1948 roku mianowany został zastępcą Przewodniczącego Komisji Dyscyplinarnej przy Prokuraturze Sądu Apelacyjnego w Warszawie⁴⁵. W tym czasie Bronowski kierował pracami XII rejonu prokuratury rejonowej, a jego rodzina zajmowała mieszkanie pod adresem: ulica Wólczańska 73⁴⁶.

Dnia 25 maja 1948 roku Bronowski złożył do Ministra Sprawiedliwości wniosek o przeniesienie na stanowisko sędziego Sądu Okręgowego w Łodzi⁴⁷. W związku z tym wnioskiem Bronowski wystąpił o urzędową zmianę imienia na Stefan-Samuel. O ile wniosek o zmianę imienia został zatwierdzony przez Starostę Grodzkiego Śródmiejsko-Łódzkiego⁴⁸, to Dyrektor Departamentu Nadzoru Prokuratorskiego Henryk Podlaski wniosek ten

dzień rozprawy), „Rzeczpospolita”, 1946, nr 173, s. 3; *Proces Artura Greisera przed Najwyższym Trybunałem Narodowym*, Warszawa 1946, s. 123–125.

⁴⁰ Pismo prokuratora Stefana Szydłowskiego do Biura Personalnego Ministerstwa Sprawiedliwości, VI 1947, MS, AZ, SB, s. 25.

⁴¹ Pismo prokuratora Stefana Szydłowskiego do Biura Personalnego Ministerstwa Sprawiedliwości, MS, AZ, SB, s. 26.

⁴² Opinia Miejskiej Rady Narodowej na temat Samuela Bronowskiego, 17 II 1948, MS, AZ, SB, s. 27.

⁴³ Akt nominacji Samuela Bronowskiego na wiceprokuratora Sądu Okręgowego w Łodzi, 1 IV 1948, MS, AZ, SB, s. 28.

⁴⁴ Pismo Dyrektora Biura Personalnego do Samuela Bronowskiego, 14 IV 1948, MS, AZ, SB, s. 29.

⁴⁵ Pismo p.o. prokuratora H. Kurnatowskiego do Biura Personalnego Ministerstwa Sprawiedliwości, 19 IV 1948, MS, AZ, SB, s. 31.

⁴⁶ Książka adresowa miasta Łodzi na rok 1948/1949, s. 42, 209.

⁴⁷ Podanie Samuela Bronowskiego do Ministra Sprawiedliwości, 25 V 1948, MS, AZ, SB, s. 33.

⁴⁸ Załącznik do aktu urodzenia nr 168/1909, Akt urodzenia nr 168/1909, APPT, Akta USC Piotrkowskiego Okręgu Bożniczego.

3 marca 1949 roku uznał za niezasadny. Opinia ta była podstawą do negatywnej rekomendacji z 21 marca 1949 roku Dyrektora Departamentu Ministerstwa Sprawiedliwości Ordyńca⁴⁹. Ostateczna negatywna opinia związana była ze sformułowanymi 26 września 1948 roku zarzutami przez Rzecznika Dyscyplinarnego prokuratora Bolesława Taedlinga, który zarzucił Bronowskiemu naruszenie obowiązków i powagi zajmowanego stanowiska. Najpoważniejszym zarzutem wydało się przebywanie w towarzystwie oskarżonej Krystyny Markowskiej w lokalu rozrywkowym „Tabarin” w związku ze sprawą I K 760/48⁵⁰. Ostatecznie Bronowski 2 września 1949 roku złożył wniosek do Ministerstwa Sprawiedliwości o zwolnienie z zajmowanego stanowiska z dniem 1 października 1949 roku. Swoje podanie uzasadniał „wieloletnim pobytem w obozie koncentracyjnym i pracą po wyzwoleniu”⁵¹. Dnia 27 grudnia 1949 roku minister sprawiedliwości zwolnił go z zajmowanego stanowiska. Otrzymywał on nadal uposażenie prokuratora w stanie spoczynku. 17 czerwca 1950 roku minister zwolnił go od obowiązków służbowych z jednoczesnym wstrzymaniem wypłaty uposażenia⁵².

30 lipca 1951 roku Bronowski złożył ponowny wniosek o przeniesienie na stanowisko sędziego⁵³. W związku z wnioskiem opinię na temat Bronowskiego wystawił Seweryn Mariański, redaktor wydawnictwa „Z życia partii” i dyrektor Biura Rad Narodowych Rady Państwa – Adam Wende. Wystawiając mu opinię, S. Mariański napisał: „Znam dobrze od 1936 roku. W latach tych wiem, że był sympatykiem i Moprowcem. Udzielał pomocy w pracy partyjnej. O późniejszych [...] niestety nic konkretnego o nim powiedzieć nie mogę. Byłem zagranicą. Wiem tylko, że jest człowiekiem zdolnym, energicznym i inteligentnym”; Wende: „Ob. Bronowskiego znam blisko 30 lat. Wiem, że w latach międzywojennych brał udział w ruchu komunistycznym”⁵⁴. Mimo bardzo pozytywnych opinii Bronowski do polskiego wymiaru sprawiedliwości już nie powrócił.

⁴⁹ Pismo Dyrektora Departamentu Nadzoru Prokuratorskiego H. Podlaskiego do Biura Personalnego Ministerstwa Sprawiedliwości, 3 III 1949; Pismo Dyrektora Departamentu Ministerstwa Sprawiedliwości do Samuela Bronowskiego, 21 III 1949, MS, AZ, SB, s. 37, 46.

⁵⁰ Wniosek o wszczęcie postępowania dyscyplinarnego przeciwko Samuelowi Bronowskiemu, 26 IX 1949, MS, AZ, SB, s. 50–52.

⁵¹ Podanie Samuela Bronowskiego do Ministra Sprawiedliwości o zwolnienie z zajmowanego stanowiska, 2 IX 1949, MS, AZ, SB, s. 54.

⁵² Pismo w sprawie przeniesienia w stan spoczynku Samuela Bronowskiego, 4 VI 1950, MS, AZ, SB, s. 66.

⁵³ Pismo Samuela Bronowskiego do Ministerstwa Sprawiedliwości, 30 VII 1951; Pismo Prezesa Sądu Wojewódzkiego w Łodzi do Ministerstwa Sprawiedliwości, 1 VIII 1951, MS, AZ, SB, s. 69–70.

⁵⁴ Opinia Seweryna Mariańskiego na temat Samuela Bronowskiego, 30 IX 1951; Opinia Adama Wendla na temat Samuela Bronowskiego, 19 IX 1951, MS, AZ, SB, s. 75, 77.

W lipcu 1950 roku przeszedł do adwokatury i pracował jako radca prawny. Był radcą prawnym Centralnego Zarządu Przemysłu Filmowego oraz Centralnego Zarządu Remontów Budowlanych i Energetycznych.

Alija i pobyt w Izraelu

Po odwilży październikowej zdecydował się na „aliję”. W grudniu 1957 roku wyjechał z rodziną – żoną Marią, córką Haliną (ur. 14 marca 1946 roku) i synem Jerzym (ur. 10 listopada 1948 roku) do Izraela. Trasa ich podróży wiodła pociągiem do Wiednia i Neapolu, a następnie statkiem do Hajfy, do której dotarli 8 stycznia 1958 roku. Wyjazd z Polski do Izraela związany był z utratą obywatelstwa polskiego. Motywem opuszczenia Polski miała być troska o przyszłość dzieci oraz odczuwane przez Bronowskiego nasilające się przejawy antysemityzmu⁵⁵. Początkowo mieszkał w Ramat Gan przy ulicy Żabotyński 41. 3 listopada, 8 grudnia 1958 roku i 12 stycznia 1959 roku przed dr. A. Raba złożył zeznanie dotyczące swojej działalności w okresie okupacji dla Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu Yad Vashem w Jerozolimie jako człowiek, którego świadkowie, Ocaleni z getta, wskazywali na fakt, że „to jest człowiek, który zna wiele zakulisowych spraw getta”⁵⁶.

Bronowski po przyjeździe do Izraela początkowo nie miał stałej pracy i wykonywał jedynie prace dorywcze. Był jednak bardzo zaangażowany w życie emigrantów z Polski, w szczególności – środowiska prawniczego⁵⁷. Rodzinę utrzymywała głównie matka, która była krawcową. Po nostryfikacji dyplomu otworzył i prowadził kancelarię prawną w Tel Awiwie – ulica Herzla 10. Kancelaria, w rzeczywistości mały pokój z zapleczem socjalnym, zajmowała się między innymi odszkodowaniami od Niemiec za II wojnę światową. W tym okresie Samuel miał bardzo poważne problemy zdrowotne z powodu pogłębiającej się choroby Parkinsona. W pracy w kancelarii pomagała mu żona, jako sekretarka zajmując się wszelkimi sprawami administracyjnymi.

⁵⁵ Relacja Haliny Gardi (28 VII 2020).

⁵⁶ Relacja Samuela Bronowskiego, złożona dla Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu Yad Vashem w Jerozolimie, 3 XI, 8 XII 1958, 12 I 1959, APHG.

⁵⁷ Przed 13 marca, notatka Departamentu V na temat rejestracji mienia byłych obywateli polskich przebywających na stałe w Izraelu, Polskie dokumenty dyplomatyczne 1959, red. P. Długołęcki, Warszawa 2011, s. 184.

Z kolei holocaust w rodzinie Bronowskich był tematem tabu. Jednym z odosobnionych przypadków, kiedy ten temat wzbudził większe emocje u rodziców, był proces Adolfa Eichmanna. Według córki Haliny: „To ja pamiętam! Słuchaliśmy radia cały czas. Był głęboki smutek w domu. Słyszałam, mama przeklinała, ale starali się nie pokazywać nam za dużo. Chronili nas w ten sposób przed traumą”⁵⁸. Samuel Bronowski zmarł 5 marca 1975 roku, zaś jego żona 22 stycznia 1992 roku. Oboje pochowani są na cmentarzu Kiriat Shaul w Tel Avivie⁵⁹.

Doświadczenia z pobytu w Polsce odcisnęły piętno na życiu całej rodziny. Bronowski dbał o zdobycie wykształcenia przez dzieci i wnuki. Jego syn Jerzy (Joram) został słynnym dziennikarzem dziennika „Haaretz”, tłumaczem, eseistą i krytykiem literackim. Jego artykuły gościły między innymi na łamach „Gazety Wyborczej”. Już po jego śmierci, w 2003 roku, ukazała się książka *Poland – the story*, której współautorem został ambasador Polski w Izraelu (1999–2003) Maciej Kozłowski⁶⁰.

Zakończenie

Postać Samuela Bronowskiego to przykład dramatycznie zmieniających się ról społecznych. Wychowany w żydowskiej rodzinie w II Rzeczypospolitej, zdobył wykształcenie prawnicze i pracował jako aplikant sądowy, a następnie sędzia. W okresie międzywojennym, z inspiracji starszego brata – Abrama, zaangażował się również w działalność ruchu komunistycznego. W okresie II wojny światowej znalazł się w getcie łódzkim. Początkowo pracował w Urzędzie Statystycznym, a następnie w Sądzie Karnym. Usunięty ze stanowiska przez Rumkowskiego trafił do filii KL Auschwitz NeuDachs. Po wojnie wrócił do Łodzi. Krótco związany był z Urzędem Bezpieczeństwa Publicznego i Ministerstwem Apropowizacji. Po tych epizodach wrócił do pracy w wymiarze sprawiedliwości. Jako prokurator wziął udział w wielu śledztwach dotyczących zbrodni popełnionych przez Niemców w okresie okupacji, między innymi w pierwszym ośrodku śmierci w Chełmnie nad Nerem. Po usunięciu z prokuratury zdecydował się na emigrację do Izraela, gdzie pracował jako prawnik. Charakte-

⁵⁸ Relacja Haliny Gardi (29 VII 2020)

⁵⁹ Relacja Haliny Gardi (28 VII 2020); Relacja Krystyna Gojat (28 VII 2020).

⁶⁰ Zob. R. Löw, *O Yoramie Bronowskim* [w:] *Literackie podsumowania polsko-hebrajskie i polsko-izraelskie*, red. M. Siedlecki, J. Łastawski, Białystok 2014, s. 168–173; J. Bronowski, M. Kozłowski, *Poland – the story*, Warszawa 2003.

ryzując postać Samuela Bronowskiego, należy podkreślić jego wyjątkową umiejętność dostosowania się do sytuacji i bardzo silną osobowość. Potrafił odnaleźć się w każdym środowisku, zarówno wśród członków elity przedwojennej czy powojennej Polski, jak i mieszkańców getta, więźniów filii KL Auschwitz NeuDachs, czy przedstawicieli środowiska prawniczego w Izraelu.

Bibliografia

- Akt nominacji Samuela Bronowskiego na asesora sądowego, 4 VIII 1945, MS, AZ, SB.
- Akt nominacji Samuela Bronowskiego na Podprokuratora Sądu Okręgowego w Łodzi, 24 I 1946, MS, AZ, SB.
- Akt nominacji Samuela Bronowskiego na wiceprokuratora Sądu Okręgowego w Łodzi, 1 IV 1948, MS, AZ, SB.
- Akt urodzenia nr 28/1913, Archiwum Państwowe w Łodzi, zespół 1568, Akta stanu cywilnego gminy żydowskiej w Łodzi, sygn. 886.
- Akt urodzenia nr 168/1909, Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, zespół: Akta USC Piotrkowskiego Okręgu Bożniczego.
- Akt urodzenia nr 257/1901, Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim, Akta USC Piotrkowskiego Okręgu Bożniczego.
- Ankieta personalna Marii Bronowskiej, Archiwum Międzynarodowego Centrum Badań Nazistowskich Prześladowań w Bad Arolsen.
- Ankieta – Samuel Bronowski, MS AZ, SB.
- Ankieta – Samuel Bronowski, 2 XI 1945, MS AZ, SB.
- Biegli w dziedzinie prawa międzynarodowego w procesie Greisera (Czwarty dzień rozprawy)*, „Rzeczpospolita” 1946, nr 173.
- Bronowski J., Kozłowski M., *Poland – the story*, Warszawa 2003.
- Cimek H., *Żydzi w ruchu komunistycznym w Polsce w latach 1918–1937*, „Polityka i Społeczeństwo”, 2012, nr 9.
- Dehnel J., *Wszystkie procesy Eleazara Grünbauma*, „Zagłada Żydów. Studia i materiały”, 2016.
- Druczek statystyczny, AUUW, SB.
- Encyklopedia getta. Niedokończony projekt archiwistów z getta łódzkiego*, Łódź 2014.
- Korespondencja z Julią Malichiną z Międzynarodowego Stowarzyszenia Historyczno-Oświatowego, Dobroczynnego i Obrony Praw Człowieka „Memoriał” (13 VI, 12, 15 XII 2021), Archiwum prywatne autora.
- Korespondencja z Mariną Klimową z Fundacji „Pokajanie/Pokuta” w Syktywarze (23, 25, 28 VI 2021), Archiwum prywatne autora.
- Korrespondenz T/D 954312, Archiwum Międzynarodowego Centrum Badań Nazistowskich Prześladowań w Bad Arolsen.
- Kronika getta łódzkiego*, t. 1, Łódź 1965.
- Lista transportowa I-IIB/12, Archiwum Muzeum w Stutthofie.
- Litka P., Lorek Z., Pawlikowski G., *Julian (Idel) Leszczyński – świadek i badacz Holocaustu* [w:] *Bezpieczeństwo, prawa człowieka, stosunki międzynarodowe*, red. M. Malczyńska-Biały, Rzeszów 2021.

- Litka P., Lorek Z., Pawlikowski G., *Nieznane opracowanie: Waldemar Szulc, „Chełmno nad Nerem (Kulmhof). Hitlerowski obóz natychmiastowej zagłady”, „Zagłada. Studia i materiały”*, 2020, t. 16.
- Litka P., Lorek Z., Pawlikowski G., *Śledztwo sędziego Władysława Bednarza w sprawie niemieckiego obozu zagłady Kulmhof, „Zagłada Żydów”*, 2018.
- Litka P., Lorek Z., Pawlikowski G., *Władysław Bednarz – badacz i „łowca” nazistów [w:] Naruszenia praw człowieka*, red. M. Malczyńska-Biały, K. Żarna, Rzeszów 2018.
- Löw R., *O Yoramie Bronowskim [w:] Literackie podsumowania polsko-hebrajskie i polsko-izraelskie*, red. M. Siedlecki, J. Łastawski, Białystok 2014.
- Odpis aktu urodzenia Samuela Bronowskiego, Archiwum prywatne Haliny Gardi.
- Opinia Adama Wendla na temat Samuela Bronowskiego, 19 IX 1951, MS, AZ, SB.
- Opinia Miejskiej Rady Narodowej na temat Samuela Bronowskiego, 17 II 1948, MS, AZ, SB.
- Opinia Seweryna Mariańskiego na temat Samuela Bronowskiego, 30 IX 1951, MS, AZ, SB.
- Pawlikowski G., Litka P., *Henryk Mania – ostatni Polak skazany za współudział w zbrodni Holocaustu [w:] Zjawisko ludobójstwa w XX i XXI wieku*, red. M. Malczyńska-Biały, G. Pawlikowski, K. Żarna, Rzeszów 2016.
- Pismo Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie, sygn. BU I 3-0601-554(2)21 (28 IV 2021), Archiwum prywatne autora.
- Pismo Dyrektora Departamentu Nadzoru Prokuratorskiego H. Podlaskiego do Biura Personalnego Ministerstwa Sprawiedliwości, 3 III 1949, MS, AZ, SB.
- Pismo Dyrektora Departamentu Ministerstwa Sprawiedliwości do Samuela Bronowskiego, 21 III 1949, MS, AZ, SB.
- Pismo Dyrektora Biura Personalnego do Samuela Bronowskiego, 14 IV 1948, MS, AZ, SB.
- Pismo – odwołanie delegacji dla Samuela Bronowskiego, 12 XI 1946, MS, AZ, SB.
- Pismo p.o. prokuratora H. Kurnatowskiego do Biura Personalnego Ministerstwa Sprawiedliwości, 19 IV 1948, MS, AZ, SB.
- Pismo Prezesa Sądu Apelacyjnego w Warszawie do Ministra Sprawiedliwości, 11 VI 1945, MS, AZ, SB.
- Pismo Prezesa Sądu Apelacyjnego w Warszawie do Ministerstwa Sprawiedliwości, 15 VI 1945, MS, AZ, SB.
- Pismo Prezesa Sądu Wojewódzkiego w Łodzi do Ministerstwa Sprawiedliwości, 1 VIII 1951, Ministerstwo Sprawiedliwości (MS), Archiwum Zakładowe (AZ), Teczka personalna Samuela Bronowskiego – 1204/51.
- Pismo prokuratora Stefana Szydłowskiego do Biura Personalnego Ministerstwa Sprawiedliwości, VI 1947, MS, AZ, SB.
- Pismo prokuratora Stefana Szydłowskiego do Biura Personalnego Ministerstwa Sprawiedliwości, MS, AZ, SB.
- Pismo Samuela Bronowskiego do Ministerstwa Sprawiedliwości, 30 VII 1951, MS, AZ, SB.
- Pismo Samuela Bronowskiego do Sekretariatu Uniwersytetu Warszawskiego, 4 VII 1934, AUUW, SB.
- Pismo w sprawie przeniesienia w stan spoczynku Samuela Bronowskiego, 4 VI 1950, MS, AZ, SB.
- Podanie Samuela Bronowskiego do JM Rektora UW, 15 IX 1927, AUUW, SB.

- Podanie Samuela Bronowskiego do Ministra Sprawiedliwości, 25 V 1948, MS, AZ, SB.
- Podanie Samuela Bronowskiego do Ministra Sprawiedliwości o zwolnienie z zajmowanego stanowiska, 2 IX 1949, MS, AZ, SB.
- Podanie Samuela Bronowskiego do Prezesa Sądu Apelacyjnego w Warszawie, 29 V 1945, MS AZ, SB.
- Podanie do Rektora UW Symchy Bronowskiego w związku z chorobą, 4 X 1928, AUUW, SB.
- Proces Artura Greisera przed Najwyższym Trybunałem Narodowym, Warszawa 1946.
- Prośba Samuela Bronowskiego do Rektora o zwolnienie z opłat, 5 V 1934, AUUW, SB.
- Protokół, 2 XI 1945, MS, AZ, SB.
- Protokół nr 79, Muzeum Holocaustu w Waszyngtonie, zespół Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim.
- Przed 13 marca, notatka Departamentu V na temat rejestracji mienia byłych obywateli polskich przebywających na stałe w Izraelu, Polskie dokumenty dyplomatyczne 1959, red. P. Długołęcki, Warszawa 2011.
- Relacja Haliny Gardi z domu Bronowska (28, 29 VII, 28 XI 2020).
- Relacja Krystyny Goljat (28 VII 2020).
- Relacja Samuela Bronowskiego, złożona dla Instytutu Pamięci Męczenników i Bohaterów Holocaustu Yad Vashem w Jerozolimie, 3 XI 1958, 8 XII 1958, 12 I 1959, Archiwum prywatne Haliny Gardi.
- Sitarek A., *Otoczone drutem państwo*, Łódź 2015.
- Sługocki L., *Szymon Rogoziński. Moje szczęśliwe życie – recenzja*, „Kronika. Pismo Izby adwokackiej w Łodzi”, 2003, nr 23.
- Służba sądowa Samuela Bronowskiego, MS, AZ, SB.
- Świadcstwo dojrzałości – Samuel Bronowski, 14 VI 1926, AUUW, SB.
- Teczka personalna Symchy/Samuela Bronowskiego, AZ MS, SB.
- Teczka studencka Symchy Bronowskiego, nr albumu 27375, AUUW.
- Wniosek o wszczęcie postępowania dyscyplinarnego przeciwko Samuelowi Bronowskiemu, 26 IX 1949, MS, AZ, SB.
- Wyciąg z metryki urodzenia – Samuel Bronowski, 30 X 1926, Archiwum Uczelniane Uniwersytetu Warszawskiego (AUUW), Teczka Samuela Bronowskiego, nr albumu 27375.
- Wykaz mieszkańców miasta Łodzi, Łódź 1937.
- Wykaz stanu służby Samuela Bronowskiego, MS, AZ, SB.
- Wykaz stanu służby – Samuel Bronowski, 8 I 1949, MS AZ, SB.
- Wykazy transportów przybyłych do KL Auschwitz, Archiwum Biura do spraw byłych więźniów Muzeum Auschwitz Birkenau.
- Załącznik do aktu urodzenia Nr 168/1909, Akt urodzenia nr 168/1909, APPT, Akta USC Piotrkowskiego Okręgu Bożniczego.
- Zaświadczenie, 15 VI 1945; MS AZ, SB.
- Zaświadczenie, 5 XII 1984, AUUW, SB.
- Zestaw dniówek w kopani w Jaworznie, Archiwum Biura do spraw byłych więźniów Muzeum Auschwitz Birkenau.
- Życiorys – Samuel Bronowski, 29 V 1945, MS AZ, SB.
- Życiorys – Samuel Bronowski, AUUW, SB.
- Życiorys Samuela Bronowskiego, 2 XI 1945, MS AZ, SB.
- Życiorys Samuela Bronowskiego, Archiwum prywatne Haliny Gardi.

Samuel Bronowski (1907–1975)

Summary

Samuel Bronowski (1907–1975) was born in the Second Polish Republic, where he received his education and began his career in the judiciary. During World War II, he was an employee of the Statistical Office and the Criminal Court in the Łódź ghetto. The arrested man was sent to the camp in Poznań, and then to the branch of KL Auschwitz in NeuDachs. Escapee from the death march in 1945. In the Republic of Poland, an employee of the Łódź Office of Public Security, the Ministry of Provisioning and Trade, and then a prosecutor investigating German crimes in the extermination center in Chełmno on the Ner. The witness in the criminal trial of Arthur Greiser. In 1957 he left Poland for Israel, where he worked as a lawyer.

Keywords: Łódź ghetto, holocaust, alija, justice, trials of criminals